

اسلام و سرمایه اجتماعی

علی افسری

کارشناس ارشد اقتصاد

aliafsari89@gmail.com

چکیده

سرمایه اجتماعی یکی از مفاهیم مهم و کاربردی در بسیاری از علوم انسانی نظیر اقتصاد، مدیریت، علوم اجتماعی، و علوم سیاسی می‌باشد. در این تحقیق، موضوع سرمایه اجتماعی را از دیدگاه آیات قرآن و اصول اسلامی بررسی می‌کنیم. با بررسی اصول اسلامی مانند وحدت، اخوت، عدالت، تعاون، مشورت، مصابره و مرابطه، تکافل اجتماعی و همین‌طور فضایل اخلاقی نظیر صداقت، وفای به عهد، حسن ظن، خوشرویی و ... در می‌یابیم که اجرای اصول اسلامی بر انواع و سطوح مختلف سرمایه اجتماعی تأثیر زیادی دارد و علاوه بر آن به نظر می‌رسد که پیاده شدن این اصول مؤثرترین روشی است که می‌تواند سرمایه اجتماعی را به بالاترین سطح ممکن آن برساند. سرمایه اجتماعی اسلامی در بُعد شناختی، براساس اصول وحدت و اخوت، و بسیاری از فضایل اخلاقی، و در بُعد ساختاری براساس اصولی نظیر تعاون، مصابره و مرابطه، مشورت، تکافل اجتماعی، و جنبه اجتماعی بسیاری از دستورات اسلام شکل می‌گیرد. گسترش و تعمیق اعتقادات

و فرهنگ اسلامی، و گسترش مشارکت اجتماعی مردم در امور مختلف، دو راهکار مهم برای افزایش سرمایه اجتماعی اسلامی می‌باشند. الگوی اسلامی مشارکت اجتماعی، اشکالات الگوهای غیر اسلامی را حل می‌کند و مشارکت اجتماعی با الگوی اسلامی می‌تواند تأثیر عمده‌ای بر رشد و توسعه جامعه اسلامی داشته باشد.

کلیدواژگان: اسلام، سرمایه اجتماعی، اصول اسلامی، مشارکت اجتماعی

مقدمه

سرمایه اجتماعی^۱ شامل حجم و کیفیت روابط میان انسان‌هاست که همکاری میان افراد را تسهیل می‌کند. مفهوم سرمایه اجتماعی، از مفاهیم بسیار مهم و مفیدی است که در سه دهه اخیر در بسیاری از علوم انسانی نظیر اقتصاد، مدیریت، علوم اجتماعی، و علوم سیاسی مطرح و به کار گرفته شده است. براساس نتایج تحقیقات متعددی که از سال ۱۹۸۸ میلادی در مورد توسعه کشورهای جهان انجام شده، سرمایه اجتماعی تأثیر عمده‌ای در توسعه و پیشرفت جوامع دارد. (افسری، ۱۳۹۰: ۶۲-۹۷) هرچه مقدار سرمایه اجتماعی در یک جامعه بیشتر باشد، همکاری و هماهنگی میان افراد و گروه‌ها بیشتر است و منابع اقتصادی به صورت بهتری به کار برده می‌شود و پیشرفت و توسعه جامعه سریع‌تر انجام می‌شود. بسیاری از برنامه‌های توسعه کشورهای بدون در نظر گرفتن ملاحظات سرمایه اجتماعی ممکن است به نتیجه مطلوب نرسد. بنابراین در تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه باید توجه ویژه‌ای به سرمایه اجتماعی صورت گیرد. مطابق سند چشم‌انداز بیست‌ساله کشور، یکی از ویژگی‌هایی که جامعه ایران در افق این چشم‌انداز باید داشته باشد، به صورت زیر عنوان شده است: «متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی».

بررسی مسائل مختلف اجتماعی و از جمله سرمایه اجتماعی در هر جامعه‌ای باید با در نظر گرفتن فرهنگ، آداب و رسوم و اعتقادات آن جامعه صورت گیرد. در کشورهای

1. Social capital

اسلامی و از جمله در ایران، بخش مهمی از فرهنگ و اعتقادات مردم متأثر از دین اسلام است. بنابراین در تحلیل سرمایه اجتماعی در کشورهای اسلامی، بررسی رابطه میان اسلام و سرمایه اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار است. در دین اسلام با توجه به چهارچوب‌های اعتقادی و برنامه‌های ویژه برای آرامش و تعالی روحی انسان‌ها، مسلمانان به گونه‌ای تربیت می‌شوند که بسیاری از ارزش‌ها و صفات اخلاقی در آن‌ها به صورت درونی در می‌آید که این صفات تأثیر زیادی بر کیفیت و کمیت روابط اجتماعی آن‌ها دارد. علاوه بر آن، اسلام توجه ویژه‌ای به اجتماعات و تعامل میان افراد دارد.

مفهوم و انواع سرمایه اجتماعی

منظور از سرمایه اجتماعی میزان ارتباطات میان افراد و هنجارهای حاکم بر این ارتباطات است که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای جامعه می‌شود. مفهوم سرمایه اجتماعی، مفهومی گسترده است و شامل کمیت و کیفیت روابط اجتماعی گوناگونی است که میان افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و نهادهای جامعه برقرار است و موجب افزایش همکاری افراد در راستای تأمین منافع متقابل آن‌ها می‌شود. انواع سرمایه اجتماعی عبارتند از: سرمایه اجتماعی ساختاری^۱ و سرمایه اجتماعی شناختی^۲. در بررسی روابط میان انسان‌ها اگر بخواهیم به حجم این روابط (کمیت روابط) توجه کنیم، باید به تعداد و انواع گروه‌ها، نهادها و شبکه‌های اجتماعی پردازیم (سرمایه اجتماعی ساختاری). اما اگر بخواهیم کیفیت روابط میان انسان‌ها را بررسی کنیم، باید به عقاید و هنجارهای مؤثر بر روابط اجتماعی توجه کنیم (سرمایه اجتماعی شناختی). بنابراین سرمایه اجتماعی شناختی در برگیرنده کیفیت روابط میان انسان‌هاست و به ارزش‌ها، هنجارها، و عقاید مؤثر بر روابط میان افراد گفته می‌شود، در حالی که سرمایه اجتماعی ساختاری براساس تعریف کاسا (۲۰۰۹) شامل پیوندها یا شبکه‌های اجتماعی رسمی و غیررسمی است. شبکه‌های غیررسمی به وسیله روابط افراد با دوستان، خویشان، همسایگان و... تشکیل می‌شود و شبکه‌های

1. Structural
2. Cognitive

رسمی شامل مشارکت داوطلبانه افراد در گروه‌ها و سازمان‌هاست که از آن به مشارکت اجتماعی تعبیر می‌شود. در کشورهای غربی فعالیت‌های داوطلبانه افراد در گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی، به‌عنوان نماد جامعه مدنی در نظر گرفته می‌شود. در ادبیات معمولاً منظور از سرمایه اجتماعی ساختاری، حجم شبکه‌های اجتماعی رسمی و به‌عبارت‌دیگر، میزان فعالیت‌های داوطلبانه افراد در گروه‌های اجتماعی (مشارکت اجتماعی)^۱ است که روابط افراد در قالب این شبکه‌ها شکل می‌گیرد، اما در مجموع، روابط افراد در شبکه‌های غیررسمی هم جزء سرمایه اجتماعی ساختاری محسوب می‌شود، مثل شبکه روابط دوستی و شبکه روابط همسایگی.

سرمایه اجتماعی اثرات مثبت مهمی بر اقتصاد و ابعاد دیگر زندگی اجتماعی انسان‌ها دارد. در یک تقسیم‌بندی، سرمایه اجتماعی را می‌توان در سه سطح خرد، میانی و کلان مورد مطالعه قرار داد. در سطح خرد، سرمایه اجتماعی ناظر بر روابط میان افراد و خانواده‌هاست. سرمایه اجتماعی در سطح خرد براساس میزان صمیمیت حاکم بر افراد، به دو نوع غیر رسمی^۲ (درون‌گروهی) و تعمیم یافته^۳ (میان‌گروهی) تقسیم می‌شود. سرمایه اجتماعی غیر رسمی (درون‌گروهی) سطحی از سرمایه اجتماعی است که میان افرادی که ارتباط نزدیک و صمیمی با هم دارند وجود دارد، مثل اعضای خانواده، دوستان نزدیک و همسایگان. در مقابل، سرمایه اجتماعی تعمیم‌یافته (میان‌گروهی) در میان افرادی رواج دارد که روابط دوستانه و خصوصیات مشترک کمتری میان آن‌ها حاکم است، مثل اعضای گروه‌های اجتماعی. سطح میانی (رابطه^۴) شامل پیوندها و روابط عمودی است و روابط حاکم میان سازمان‌ها و گروه‌ها و همین‌طور روابط میان اعضای آن‌ها را در بر می‌گیرد. سطح کلان (نهادی)^۵ فراگیرترین جنبه سرمایه اجتماعی است که شامل رسمی‌ترین روابط و ساختارهای نهادی می‌شود. این بخش از سرمایه اجتماعی به محیط اجتماعی و سیاسی

-
1. Social participation
  2. Informal
  3. Extended
  4. Linking
  5. Institutional

می‌پردازد که به ساختارهای اجتماعی شکل می‌دهد. رژیم سیاسی، سلطه قانون، نظام قضایی، و آزادی‌های سیاسی و مدنی، نهادهایی هستند که از طریق آن‌ها سرمایه اجتماعی کلان شکل می‌گیرد. (حسینی و همکاران، ۱۳۸۶)

دیدگاه اسلام در مورد مسئله اجتماع

اسلام اهمیت فوق‌العاده‌ای برای مسئله اجتماع قائل است و به‌همین خاطر مهم‌ترین احکام و شرایع خود از قبیل حج و جهاد و نماز و انفاق و همین‌طور تقوای دینی را براساس اجتماع قرار داده است. دین اسلام مردم را به اجرای دستورات پروردگار دعوت می‌کند تا از این طریق علاوه بر پاکی و تعالی معنوی افراد، سعادت زندگی اجتماعی آن‌ها نیز تأمین شود. در قرآن کریم در برخی از آیات از انسان‌ها خواسته شده که با تبعیت از شریعت اسلام با هم متحد باشند و به دور از تفرقه و اختلاف، زندگی اجتماعی خوبی داشته باشند. این آیات عبارتند از: آیات ۱۵۳ و ۱۵۹ سوره انعام، آیات ۱۰۳ و ۱۰۵ سوره آل عمران، و آیه ۴۶ سوره انفال. در آیات دیگری از قرآن کریم مسلمانان دعوت می‌شوند به اینکه براساس اتفاق و اتحاد، و به دست آوردن منافع و مزایای معنوی و مادی، اجتماعات خاصی را تشکیل دهند، مانند آیه ۱۰ سوره حجرات، آیه ۲ سوره مائده، و آیه ۱۰۴ سوره آل عمران. (تفسیر المیزان، ج ۴: ۱۵۰ - ۱۴۸) این اجتماعات مشابه همان گروه‌های اجتماعی است که در مباحث جدید سرمایه اجتماعی با عنوان مشارکت اجتماعی مطرح می‌شود، با این تفاوت که گروه‌های اجتماعی مورد نظر اسلام فقط در چهارچوب موازین اسلامی و براساس تقوا و خیرخواهی ایجاد می‌شوند.

اکنون به بررسی دو آیه اخیر می‌پردازیم. آیه: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آل عمران: ۱۰۴) مسلمانان را به تشکیل گروه‌هایی برای گسترش کارهای خیر، امر به معروف و نهی از منکر فرا می‌خواند و در آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» (مائده: ۲) مسلمانان به تعاون و مشارکت گروهی در کارهای خوب و مفید و براساس تقوا دعوت می‌شوند.

مطابق این آیه مسلمانان موظف به تعاون در کارهایی هستند که دارای دو ویژگی می‌باشد: «البر» به معنای کار خوب و مفید است و «التقوی» به معنای جلوگیری از اعمال خلاف می‌باشد. بنابراین تعاون در کارهایی توصیه شده که هم مفید و هم در چهارچوب مقررات اسلامی باشد. نتیجه دیگر، اینکه تعاون باید هم در دعوت به نیکی‌ها، و هم در مبارزه با بدی‌ها انجام گیرد. در ادامه آیه، مسلمانان از همکاری در اهداف باطل و اعمال نادرست و ظلم و ستم نهی می‌شوند. (تفسیر نمونه، ج ۴: ۲۵۴-۲۵۳) بنابراین براساس اصل تعاون، فعالیت گروه‌های اجتماعی در مورد فعالیت‌های مفید و در چهارچوب دستورات الهی، مورد توصیه اسلام اخلاق اسلامی است.

در آیه ۲۰۰ سوره آل عمران می‌خوانیم: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ». منظور از امر «اصبروا» صبر تک تک افراد است و بعد از آن امر «صابروا» آمده است که مسلمانان را به مصابره دعوت می‌کند. مصابره عبارت است از اینکه جمعیتی به اتفاق یکدیگر اذیت‌ها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را به صبر دیگری تکیه دهد و در نتیجه برکاتی که در صفت صبر هست، دست به دست هم دهد و تأثیر صبر بیشتر گردد، چون باعث می‌شود که تک تک افراد نیروی یکدیگر را به هم وصل کنند و همه نیروها یکی شود. در این آیه پس از دو امر «اصبروا» و «صابروا»، امر «رابطوا» آمده که مسلمانان را به رابطه فرا می‌خواند. رابطه از نظر معنا اعم از مصابره است، چون مصابره عبارت بود از وصل کردن نیروی مقاومت افراد جامعه در برابر شدائد، و رابطه عبارت است از همین وصل کردن نیروها، اما نه تنها نیروی مقاومت در برابر شدائد، بلکه همه نیروها و کارها در جمیع شئون زندگی دینی، چه در حال شدت و چه در حال رخا و خوشی. در انتهای آیه برای صبر، مصابره و رابطه مسلمانان قیدی مطرح می‌شود و آن این است که این صبر، مصابره و رابطه باید همراه با تقوای الهی باشد تا جامعه مسلمانان را به سعادت حقیقی برساند. (تفسیر المیزان، ج ۴: ۱۴۴-۱۴۳)

در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که اسلام تأکید فراوانی بر اتحاد و یک‌پارچگی جامعه اسلامی (اصل وحدت)، فعالیت گروه‌های اجتماعی در مورد فعالیت‌های مفید و در

چهارچوب دستورات الهی (اصل تعاون)، و گسترش روابط سالم میان مسلمانان با هدف اتحاد و وصل کردن نیروهای آنها (مصابره و مرابطه) دارد.

تأثیر اصول اسلامی بر انواع سرمایه اجتماعی

تأثیر مثبت دینداری افراد بر سرمایه اجتماعی در برخی از مطالعات تجربی به اثبات رسیده است که از جمله می‌توان به مطالعه مقاله کتابی و همکاران (۱۳۸۳) و پژوهش ربانی و طاهری (۱۳۸۷) اشاره کرد. کتابی و همکاران (۱۳۸۳) دین را عاملی تعیین‌کننده در افزایش سرمایه اجتماعی، و همین‌طور سرمایه اجتماعی را عامل مهمی در توسعه اجتماعی و فرهنگی جوامع می‌دانند. فصیحی (۱۳۸۶) نیز تأثیر دین اسلام را بر سرمایه اجتماعی به صورت نظری مورد بررسی قرار داده و نتیجه می‌گیرد که اجرای اصول دین اسلام تأثیر فوق‌العاده‌ای بر افزایش سرمایه اجتماعی دارد. همچنین براساس نتایج مطالعه تحقیق مهرگان و دلیری (۱۳۸۹) سرمایه مذهبی (دین اسلام) می‌تواند اغلب جنبه‌های مثبت سرمایه اجتماعی همچون اعتماد، دسترسی به اطلاعات و مشارکت را پوشش داده و بسیاری از نقص‌های آن را مرتفع نماید و وجود سرمایه مذهبی سبب می‌شود تا سرمایه‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی به‌درستی مورد استفاده قرار گیرد.

دین اسلام توجهی ویژه به مسئله اجتماع و تقویت روابط اجتماعی مسلمانان دارد. به‌عنوان نمونه می‌توان به اصل وحدت، اصل اخوت، و اصل تعاون اشاره کرد که در قالب اخلاق اجتماعی اسلام قرار می‌گیرند. در این بخش به بررسی تأثیر اصول اسلامی بر انواع سرمایه اجتماعی (سرمایه اجتماعی شناختی و سرمایه اجتماعی ساختاری) می‌پردازیم.

سرمایه اجتماعی شناختی: سرمایه اجتماعی شناختی در برگیرنده کیفیت روابط میان انسانهاست و به ارزش‌ها، هنجارها، و عقاید مؤثر بر روابط میان افراد گفته می‌شود. به‌طور کلی سرمایه اجتماعی شناختی شامل اعتماد و هنجارهای اجتماعی در نظر گرفته می‌شود.

اعتماد: بخش عمده‌ای از نظریه سرمایه اجتماعی مبتنی بر بحث اعتماد است و

به‌طور کلی اعتماد، شاخص مناسبی برای پیوندهای مثبت و متقابل است و به همین دلیل به‌عنوان مهم‌ترین شاخص سرمایه اجتماعی در نظر گرفته می‌شود. تحقق زندگی سالم اجتماعی در گرو آن است که افراد اعتماد و اطمینان داشته باشند که کنشگران اجتماعی، قوانین، هنجارها و حقوق خود و دیگران را محترم تلقی نموده، و هر کس خود را در هر وضعیت، در قبال اجتماع، متعهد و مسئول بداند. زندگی اجتماعی بشر براساس محترم شمردن پیمان‌ها، و وفای به عهدهاست. روابط میان انسان‌ها به‌شدت، به قراردادهای، پیمان‌ها و تعهداتی وابسته است که کنشگران اجتماعی نسبت به یکدیگر دارند. بنابراین وفای به عهد و پیمان از عوامل مؤثر بر تقویت اعتماد در روابط میان افراد است. علاوه‌برآن، امانتداری، اخلاص، صداقت، تقوا، و پرهیز از تجاوز، اذیت و رساندن ضرر به دیگران از اصول مورد تأکید در اخلاق اسلامی هستند که تأثیر به‌سزایی در ایجاد اعتماد میان افراد و گروه‌ها دارند. (فصیحی، ۱۳۸۶) یکی دیگر از فضایل اخلاقی که در اخلاق اسلامی مطرح می‌شود، حسن ظن است. مسلمانان باید ضمن اینکه رفتار عقلایی دارند و ریسک رفتارهای مختلف دیگران را مدنظر قرار می‌دهند، نسبت به دیگران حسن ظن داشته باشند و این حسن ظن که نسبت به تمامی مسلمانان از اقوام و زبان‌های مختلف است، می‌تواند عامل مهمی در ایجاد اعتماد میان افراد در جامعه اسلامی باشد. در اسلام، حسن ظن و اعتماد به سایر مسلمانان یک اصل است. به‌طورنمونه می‌توان به قواعد فقهی مانند «قاعده سوق المسلمین»، «قاعده اصالة الصحة» و «قاعده ید» اشاره نمود. قاعده فقهی سوق المسلمین به این معناست که اگر گوشت یا سایر محصولات حیوانی از بازار مسلمانان اخذ شود، می‌توان فرض کرد که حیوان موجود در آن بازار با روش شرعی ذبح گردیده و مذکّی می‌باشد. بنابراین، این قاعده نوعی اعتماد را نسبت به بازار محصولات حیوانی در جامعه مسلمانان ایجاد می‌کند. منظور از قاعده اصالة الصحة این است که باید اعمال دیگران را حمل بر صحت و درستی کرد و مشروع و حلال انگاشت. به‌طورمثال اگر کسی را ببینیم مایعی می‌نوشد و احتمال بدهیم که آب یا شراب است، بنابر اصل صحت که مسلمان فعل حرام انجام نمی‌دهد، بنا را بر حلال بودن می‌گذاریم و می‌گوییم

آن، آب است نه شراب. این قاعده فقهی نوعی حسن ظن و اعتماد را در افراد نسبت به اعمال دیگران ایجاد می‌کند. براساس قاعده ید، هر کس مالک آنچه در دست دارد و بر آن تسلط دارد، محسوب می‌شود. در نتیجه این قاعده نوعی حسن ظن و اعتماد در جامعه اسلامی نسبت به مالکیت اموال ایجاد می‌کند.

یکی از عوامل کاهش اعتماد در میان مردم یک جامعه تفاوت‌های قومی و زبانی است. (زک و نک، ۲۰۰۱) تعصبات قومی، نژادی و زبانی، اعتماد را در میان افرادی که نژاد یا زبان متفاوتی دارند، کاهش می‌دهد. اسلام با هرگونه قوم‌گرایی و نژادپرستی مبارزه می‌کند و تفاوت‌های قومی و زبانی را اسباب شناخت جوامع بشری می‌داند و تنها درستکاری و پرهیزکاری را به‌عنوان ارزش و دلیل برتری انسان‌ها معرفی می‌کند^(۱). اسلام محبت و برادری (اصل اخوت) را جایگزین تعصب و قوم‌گرایی می‌کند^(۲) و اعتماد را به بالاترین میزان ممکن می‌رساند. اسلام عقاید عمیق و معیارهای مشترکی را در انسان‌ها ایجاد می‌کند که موجب افزایش اعتماد آن‌ها به هم می‌شود. در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران خداوند از مسلمانان می‌خواهد تا با چنگ زدن به ریسمان الهی با هم متحد شوند (اصل وحدت). در این آیه خداوند الفت و نزدیکی قلب‌های مسلمانان و رابطه برادری میان آن‌ها را نعمتی الهی بر شمرده که در نتیجه ایمان مسلمانان به وجود آمده است. هیچ عامل دیگری به جز دین اسلام نمی‌تواند این میزان از الفت و برادری را در میان انسان‌ها ایجاد کند. در آیه ۶۳ سوره انفال آمده است: «و دل‌های آن‌ها را با هم الفت داد. اگر تمام آنچه را روی زمین است صرف می‌کردی که میان دل‌های آنان الفت دهی، نمی‌توانستی. ولی خداوند در میان آن‌ها الفت ایجاد کرد. او توانا و حکیم است.» بنابراین اصول وحدت و اخوت، و منع تبعیض و تعصب قومی که در قالب اخلاق اجتماعی اسلام قرار می‌گیرند، تأثیر عمده‌ای بر اعتماد میان افراد جامعه دارد. همچنین تحریم بدگویی، غیبت، تهمت و سایر رذایل اخلاقی در جامعه اسلامی سطح بالایی از اعتماد را ایجاد می‌کند. به‌عنوان نمونه، می‌توان به آیات ۱۱ و ۱۲ سوره حجرات اشاره کرد که در آن مسلمانان از مسخره کردن، دادن

1. Zak and Knack

القاب زشت، سوء ظن، تجسس و غیبت کردن، که همگی تأثیر منفی بر روابط میان آن‌ها دارد، نهی شده‌اند.

از عوامل دیگر پایین بودن سطح اعتماد در جوامع مختلف وجود نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی می‌باشد. (زک و نک، ۲۰۰۱) گسترش عدالت و کاهش نابرابری‌های اجتماعی از مهم‌ترین اصول اسلامی است. اسلام، هم از طریق تربیت اعتقادی و اخلاقی مسلمانان، و هم از طریق وضع قوانین مختلف برای رسیدن به این هدف تلاش می‌کند و می‌تواند از این طریق نقش به‌سزایی در افزایش سرمایه اجتماعی داشته باشد. براساس اصول اخلاق اسلامی هر فرد مسلمان موظف است تا حدی که برای او مقدور است، به محرومان و فقرا کمک نماید و همین‌طور مسلمانان موظفند که برای برقراری عدالت، تلاش و مجاهده کنند و برای رسیدن به این هدف با هم مشارکت نمایند. برای نمونه می‌توان به آیات ۸ سوره مائده، ۲۵ سوره حدید، و ۱۳۵ سوره نسا اشاره کرد.

از اصول اجتماعی دیگری که در دین اسلام مطرح شده است، نظارت همگانی و کنترل اجتماعی است که در قالب دو اصل زیربنایی امر به معروف و نهی از منکر محقق می‌شود. آنچه این دو اصل را با ایجاد سرمایه اجتماعی پیوند می‌دهد، این نکته است که این دو اصل زیربنای دیگر اصول هستند و در صورت زنده بودن این‌ها، سایر دستورات دین نیز در جامعه زنده خواهند بود. این دو اصل به‌عنوان دو اصل نظارت همگانی، به تمام افراد اجازه می‌دهند با هر نوع کج‌روی و هنجارشکنی در حد توان خود مقابله نمایند و در صورتی که ارزش‌ها و هنجارها از چنین ضمانت اجرایی در جامعه برخوردار باشند، کمتر کسی پیدا می‌شود که هنجارها را نقض نماید. در این صورت، امنیت، آرامش و اعتماد بر جامعه حاکم می‌شود و کنش‌های فردی و اجتماعی تسهیل می‌گردند. (فصیحی، ۱۳۸۶)

ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی

نوع دیگری از سرمایه اجتماعی شناختی، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی می‌باشد. وجود هنجارهایی در افراد که در روابط میان آن‌ها تأثیر مثبت می‌گذارد و تعامل آن‌ها را

افزایش می‌دهد، نوعی سرمایه اجتماعی تلقی می‌شود. اسلام مروج هنجارهای مؤثر در گسترش و تعمیق روابط میان انسان‌هاست که این هنجارها در قالب اخلاق اسلامی قرار می‌گیرد. انسان‌ها در مکتب اسلام طوری تربیت می‌شوند که اصول اخلاقی به صورت صفات درونی آن‌ها در می‌آید. صداقت، درستکاری، مهربانی، تواضع، خوش خلقی، گشاده‌رویی، همدردی و کمک کردن به دیگران، بخشندگی و گذشت، پرهیز از آزار و اذیت، رعایت حقوق دیگران و حتی فداکاری و ترجیح منافع دیگران بر منفعت شخصی نمونه‌هایی از هنجارها و اصول اخلاقی هستند که تأثیر مهمی بر گسترش و بهبود روابط اجتماعی در جامعه اسلامی دارد. هرچه ایمان و معنویت در میان افراد جامعه اسلامی قوی‌تر و عمیق‌تر باشد، هنجارهای اجتماعی در آن جامعه رواج بیشتری خواهد یافت و سرمایه اجتماعی بیشتر خواهد شد.

از نظر پاتنام^۱ (۱۹۹۳: ۱۷۶-۱۷۱) مهم‌ترین سودمندی هنجارهای اجتماعی مربوط به هنجار معامله‌به‌مثل^۲ است. او این هنجار را از مولدترین اجزای سرمایه اجتماعی می‌داند. منظور از معامله‌به‌مثل، جبران محبت و مهربانی دیگران است. گروه‌ها و جوامعی که این هنجار بر آن‌ها حاکم است و از آن پیروی می‌کنند، به شکل مؤثری بر فرصت‌طلبی و مشکلات مربوط به عمل جمعی فائق می‌آیند. در آیه ۸۶ سوره نسا آمده است: «هرگاه به شما تحیت گویند، پاسخ آن را بهتر از آن بدهید یا (لااقل) به همان‌گونه پاسخ گویند. خداوند حساب همه چیز را دارد». براساس این آیه مسلمانان موظفند که هرگونه نیکی و محبت از سوی دیگران را پاسخ گویند. (تفسیر نمونه، ج ۴، ۶۶-۶۱) بنابراین اسلام مروج هنجار معامله‌به‌مثل و بسیاری از ارزش‌های انسانی دیگر می‌باشد که تأثیر زیادی بر روابط میان انسان‌ها دارد.

1. Putnam
2. Reciprocity

سرمایه اجتماعی ساختاری

سرمایه اجتماعی ساختاری دومین نوع سرمایه اجتماعی می‌باشد که شامل پیوندها یا شبکه‌های اجتماعی رسمی و غیررسمی می‌شود. شاید تصور شود که اسلام تنها از طریق هنجارهای اخلاقی و امور معنوی بر سرمایه اجتماعی تأثیر می‌گذارد، در حالی که در دین اسلام توجه ویژه‌ای به اجتماعات مردمی (سرمایه اجتماعی ساختاری) شده است. نمونه بارز آن نهاد مسجد است که در آن مسلمانان ضمن انجام عبادت‌های گروهی، هر روز در چندین نوبت با هم در ارتباط هستند. اغلب احکام و دستورات اسلام مثل نماز جماعت، نماز جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، حج، خمس و زکات به گونه‌ای طراحی شده‌اند که علاوه بر داشتن اثرات معنوی و تزکیه روحی، موجب افزایش روابط مفید میان انسان‌ها و مشارکت اجتماعی همه مسلمانان می‌شود. بنابراین دستورات اسلام، شبکه‌های روابط میان افراد جامعه را هم از لحاظ کمی و هم از لحاظ کیفی تقویت می‌کند.

البته ساختارهای اجتماعی که در اسلام برای ارتباطات و مشارکت مردم در نظر گرفته شده، محدود به ساختارهای مشخص و از پیش تعیین شده نمی‌شود. همان‌طور که در بخش‌های قبلی توضیح داده شد، اسلام تأکید فراوانی بر فعالیت گروه‌های اجتماعی در مورد فعالیت‌های مفید و در چهارچوب دستورات الهی و گسترش روابط سالم میان مسلمانان با هدف اتحاد و وصل کردن نیروهای آن‌ها دارد. براساس اصل تعاون که یکی از اصول اخلاق اسلامی می‌باشد، مسلمانان موظفند که تا حد امکان در کارهای مفید و مشروع، تعاون و مشارکت نمایند. همچنین براساس آیه ۲۰۰ سوره آل عمران مسلمانان وظیفه دارند که در قالب مصابره و مرابطه، روابط خود را در چهارچوب تقوای الهی افزایش دهند. دین اسلام مسلمانان را به برقرار کردن روابط دوستی با یکدیگر تشویق می‌کند و آداب و وظایف اخلاقی ویژه‌ای برای روابط میان انسان‌ها مشخص کرده است که به‌طور نمونه می‌توان به سلام دادن، مصافحه، خوشرویی، و هدیه دادن به دوستان اشاره کرد.

همچنین روابط میان مسلمانان در قالب برخی از اصول دیگر اخلاق اسلامی می‌تواند

گسترش یابد. یکی از این اصول، اصل مسئولیت‌پذیری یا تکافل اجتماعی است که براساس آن، مسلمانان موظفند برای اصلاح میان مردم و حل مشکلات و تأمین نیازهای آنان تلاش کنند. برای نمونه می‌توان به آیات اول سوره انفال و ۱۰ سوره حجرات اشاره کرد که در این آیات اصلاح میان مردم، به‌عنوان وظیفه همه مسلمانان مطرح شده است. همچنین مشورت و مشارکت دادن دیگران در تصمیمات جمعی، از اصول اخلاقی دیگری است که در آیات ۱۵۹ سوره آل عمران و ۳۸ سوره شوری بر آن تأکید شده و روابط مفید میان افراد را گسترش می‌دهد.

بنابراین در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که اجرای اصول اسلامی تأثیر فراوانی بر سرمایه اجتماعی ساختاری دارد. از سال ۱۹۸۰ میلادی تا به امروز تحقیقات متعددی در مورد اثرات مختلف سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه جوامع صورت گرفته است. پیشرفت و توسعه یک کشور و حل تمام مشکلات و مسائل متعددی که جوامع مختلف با آن روبه‌رو هستند، تنها از طریق دولت‌ها ممکن نیست و این کار با مشارکت داوطلبانه مردم در امور مختلف (سرمایه اجتماعی ساختاری) میسر می‌شود. نکته قابل توجه این است که چندین قرن پیش از آنکه مسئله مشارکت اجتماعی و گروه‌های اجتماعی در جوامع غربی مطرح شود، این ضرورت در قرآن کریم با عبارت «تعاون» در کارهای مفید و مشروع بیان شده و همه مسلمانان به این کار توصیه شده‌اند. نکته قابل توجه دیگر این است که مسلمانان تنها مجاز به همکاری در کارهای مفید و مشروع هستند و این محدودیت، تفاوت میان مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه اسلامی و غیر اسلامی است. مشارکت مورد نظر اسلام، مشارکتی با اهداف خیرخواهانه و مقدس است، درحالی‌که مشارکت در فرهنگ غربی این قید و محدودیت را ندارد. بنابراین با توجه به وجود انگیزه‌های قوی در فرد مسلمان برای کمک به مردم و انجام کارهای خیر، انتظار می‌رود که مشارکت مسلمانان نتایج بیشتری در جهت رشد و توسعه جامعه اسلامی داشته باشد.

تأثیر اصول اسلامی بر سطوح سرمایه اجتماعی

پیاده شدن اصول اسلامی می‌تواند بر روابط انسان‌ها در سطوح مختلف تأثیرگذار باشد که در این بخش به بررسی آن‌ها می‌پردازیم:

۱. سطح خرد

سرمایه اجتماعی غیر رسمی (درون گروهی): در اسلام سفارش زیادی بر خوش خلقی و روابط صمیمانه با اعضای خانواده و همین‌طور سایر افراد جامعه شده است. اسلام با واجب کردن احترام و نیکی به پدر و مادر و قرار دادن حقوق متقابل میان زن و شوهر و همین‌طور میان والدین و فرزندان در جهت تحکیم و بهبود روابط خانوادگی حرکت کرده است و با واجب کردن صله رحم، سعی در تقویت روابط میان خویشان دارد. در اسلام توصیه بسیاری در مورد محبت میان زن و شوهر و همین‌طور روابط صمیمانه میان والدین و فرزندان شده است، تا حدی که تمام این روابط صمیمانه جزء عبادت‌ها برشمرده شده است که موجب کمال انسان می‌شود. همین‌طور در مورد کمک و حمایت نسبت به خویشان، آشنایان و همسایگان سفارش زیادی می‌کند و حقوقی را در مورد آن‌ها معین می‌کند که در مجموع رعایت آن‌ها توسط افراد جامعه منجر به افزایش سرمایه اجتماعی غیر رسمی آن جامعه می‌شود. در آیه ۳۶ سوره نسا آمده است: «و خدا را پرستید و هیچ چیز را همتای او قرار ندهید و به پدر و مادر نیکی کنید، همچنین به خویشاوندان و یتیمان و مسکینان، و همسایه نزدیک، و همسایه دور، و دوست و همنشین، و واماندگان در سفر، و بردگانی که مالک آن‌ها هستید، زیرا خداوند کسی را که متکبر و فخر فروش است (و از ادای حقوق دیگران سرباز می‌زند) دوست نمی‌دارد».

سرمایه اجتماعی تعمیم یافته (میان گروهی): یکی از مهم‌ترین عوامل تعیین‌کننده سرمایه اجتماعی در یک جامعه میزان روابط افراد با افراد ناآشنا و به عبارت دیگر اعتماد افراد به افرادی از گروه‌های دیگر می‌باشد که از آن به سرمایه اجتماعی تعمیم یافته تعبیر می‌شود. دین اسلام ضمن منع از تکبر، خودخواهی، تبعیض و تعصبات قومی، همه مسلمانان

را دعوت می‌کند تا با چنگ زدن به ریسمان الهی با هم متحد و یک پارچه شوند و نیز مسلمانان را برادر یکدیگر معرفی می‌کند و در قالب چهارچوب‌های اعتقادی و اخلاقی خود آن‌ها را طوری تربیت می‌کند که روابط دوستانه و توأم با محبت و احترام با برادران دینی خود داشته باشند و در همه ابعاد مادی و معنوی از یکدیگر حمایت کنند و در کارهای خوب و مفید با یکدیگر تعاون و همکاری نمایند. بنابراین تربیت مسلمانان در مکتب اسلام می‌تواند بالاترین سطح سرمایه اجتماعی تعمیم‌یافته را در جامعه اسلامی ایجاد کند.

۲. سطح میانی (رابط)

اسلام دین دوستی، تعاون و مسالمت است و این مسئله بر تمامی روابط میان انسان‌ها در کلیه سطوح تأثیرگذار است. در سطح میانی روابط عمودی و سلسله‌مراتبی در داخل یک سازمان یا گروه، می‌تواند سطح پایینی از سرمایه اجتماعی را ایجاد کند. در آیه ۳۸ سوره شوری آمده است: «و کسانی که دعوت پروردگارشان را اجابت کرده و نماز را برپا می‌دارند و کارهایشان به صورت مشورت در میان آنهاست و از آنچه به آنها روزی داده‌ایم انفاق می‌کنند». مسلمانان تحت تربیت اسلامی از خودخواهی و تکبر خودداری می‌کنند و امور مختلف خود را با مشورت و همکاری با هم انجام می‌دهند و روحیه تعاون و صمیمیت میان آن‌ها تأثیرهای مخرب روابط عمودی و سلسله‌مراتبی را در گروه‌ها و سازمان‌ها از بین می‌برد و باعث ایجاد همکاری و هماهنگی بیشتر میان گروه‌ها و سازمان‌های مختلف می‌شود و می‌تواند سرمایه اجتماعی زیادی را در سطح میانی ایجاد کند.

۳. سطح کلان (نهادی)

در جامعه اسلامی نهادهای حکومتی در چهارچوب قوانین اسلامی تشکیل می‌شود و حاکمان با معیارهای اسلامی انتخاب می‌شوند و مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. وجود این معیارها در حکومت اسلامی باعث افزایش اعتماد افراد به حکومت و نهادهای حکومتی

می‌شود.

همچنین همان‌طور که در کتاب تفسیر نمونه در تفسیر آیه ۱۵۹ سوره آل عمران توضیح داده شده، در نظام سیاسی اسلام از یک سو حاکمان به مشورت و نظرخواهی از مردم، و از سوی دیگر مردم به مشارکت در تصمیم‌گیری و اداره امور جامعه فرا خوانده شده‌اند (تفسیر نمونه، ج ۳: ۱۵۰-۱۶۰) و وجود چنین فضایی در جامعه اسلامی می‌تواند سرمایه اجتماعی را در سطح کلان افزایش دهد.

از مجموع بحث‌های ارائه‌شده می‌توان نتیجه گرفت که اجرای اصول اسلامی می‌تواند تأثیر زیادی بر انواع سرمایه اجتماعی (شناختی و ساختاری) داشته باشد. از جنبه شناختی، اصول وحدت، اخوت، و عدالت، و فضایل اخلاقی نظیر وفای به عهد، حسن ظن، صداقت، امانتداری، درستکاری، مهربانی، تواضع، خوش‌خلقی، گشاده‌رویی، همدردی و کمک کردن به دیگران، بخشندگی و گذشت، پرهیز از آزار و اذیت، رعایت حقوق دیگران، فداکاری و ترجیح منافع دیگران بر منفعت شخصی، و تحریم بدگویی، غیبت، تهمت، تبعیض و تعصب قومی و سایر رذایل اخلاقی می‌تواند روابط بسیار مطلوب و اعتماد فراوانی را در میان مسلمانان ایجاد کند. از جنبه ساختاری نیز مجموعه‌ای از اصول اخلاقی نظیر تعاون، مصابره و مرابطه، مشورت، و تکافل اجتماعی، در کنار جنبه اجتماعی بسیاری از احکام و دستورات اسلام مثل نماز جماعت، نماز جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، حج، خمس و زکات، می‌تواند نوع خاص و بی‌نظیری از شبکه روابط اجتماعی را در جامعه اسلامی ایجاد کند. همچنین اجرای اصول اسلامی، سرمایه اجتماعی را در سطوح مختلف (سطوح خرد، میانی و کلان) تحت تأثیر قرار می‌دهد. در سطح خرد، اجرای این اصول، روابط میان افراد - اعم از روابط میان افراد آشنا و روابط میان افراد ناآشنا - در سطح میانی، روابط میان گروه‌ها و سازمان‌ها، و در سطح کلان، روابط میان نهادهای حکومتی و مردم را بهبود می‌بخشد.

سرمایه اجتماعی اسلامی

با در نظر گرفتن انواع و سطوح مختلف سرمایه اجتماعی، و بررسی اصول اسلامی در می‌یابیم که اجرای این اصول می‌توانند تأثیر عمده‌ای بر افزایش انواع مختلف سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی داشته باشد و حتی فراتر از آن، به نظر می‌رسد که دین اسلام مؤثرترین روشی است که می‌تواند سرمایه اجتماعی را به بالاترین سطح ممکن آن برساند. مسئله دیگری که جای تأمل دارد، نوع نگاه ما به موضوع سرمایه اجتماعی است. هر چند که این مفهوم از سوی دانشمندان غربی مطرح و گسترش داده شده است، ولی با در نظر گرفتن کاربردهای گسترده این مفهوم در علوم مختلف، و با توجه به اینکه دین اسلام بیشترین قابلیت را برای افزایش سرمایه اجتماعی دارا می‌باشد، می‌توان این مفهوم را در چهارچوب دین اسلام بازنگری کرد. در این راستا می‌توان مفهوم سرمایه اجتماعی اسلامی را مطرح کرد که تعریف کلی آن، همان تعریف سرمایه اجتماعی است، با این تفاوت که سرمایه اجتماعی اسلامی براساس اصول اسلامی نظیر وحدت، اخوت و تعاون شکل می‌گیرد و توسعه می‌یابد. سرمایه اجتماعی اسلامی همان انواع و اجزای سرمایه اجتماعی را دارا می‌باشد، یعنی انواع سرمایه اجتماعی ساختاری و شناختی، و سطوح مختلف خرد، میانی و کلان برای سرمایه اجتماعی اسلامی هم وجود دارد. بنابراین سرمایه اجتماعی اسلامی از نظر شیوه‌های شکل‌گیری و توسعه، متفاوت از سرمایه اجتماعی غیراسلامی است، ولی همان انواع و کارکردها را دارا می‌باشد. سرمایه اجتماعی اسلامی در بُعد شناختی، براساس اصول وحدت و اخوت، فضایل اخلاقی نظیر حسن ظن، صداقت، درستکاری، مهربانی، تواضع، خوش‌خلقی، گشاده‌رویی، همدردی و کمک کردن به دیگران، بخشندگی و گذشت، پرهیز از آزار و اذیت، رعایت حقوق دیگران، فداکاری و ترجیح منافع دیگران بر منفعت شخصی، و تحریم بدگویی، غیبت، تهمت، تبعیض و تعصب قومی و سایر رذایل اخلاقی شکل می‌گیرد و اصولی نظیر تعاون، مصابره و مرابطه، مشورت، و تکافل اجتماعی، در کنار جنبه اجتماعی بسیاری از احکام و دستورات اسلام مثل نماز جماعت، نماز جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، حج، خمس و زکات،

شکل‌دهنده سرمایه اجتماعی اسلامی در بُعد ساختاری هستند. تفاوت اساسی سرمایه اجتماعی اسلامی با سرمایه اجتماعی غیر اسلامی در این است که روابط اجتماعی در اسلام براساس ایمان و در چهارچوب دستورات اسلامی قابل ایجاد و توسعه است. مهم‌ترین مصداق این موضوع، تعاون و مشارکت اجتماعی در اسلام است که تنها در کارهای مفید و در چهارچوب مقررات اسلامی مجاز است. این تفاوت نه تنها نقص محسوب نمی‌شود، بلکه موجب می‌شود گروه‌های اجتماعی زیان‌آور که در ادبیات سرمایه اجتماعی با عنوان سرمایه اجتماعی منفی مطرح می‌شود، شکل نگیرند و مشارکت اجتماعی در الگوی اسلامی تأثیر مثبت بیشتری بر رشد و توسعه جامعه اسلامی خواهد داشت. در بخش بعدی به‌طور مفصل، تفاوت‌های مشارکت اجتماعی اسلامی و غیر اسلامی را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

الگوی اسلامی برای مشارکت اجتماعی

مشارکت اجتماعی در یک جامعه با فعالیت افراد در گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی شناخته می‌شود. در ادبیات سرمایه اجتماعی دو دیدگاه متفاوت در مورد اثرات گروه‌های اجتماعی وجود دارد: دیدگاه اول مربوط به پاتنام است که براساس آن شبکه‌های مشارکت اجتماعی (گروه‌های اجتماعی) از اشکال اساسی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود. (پاتنام، ۱۹۹۲) این شبکه‌ها به تدریج عادت‌های همکاری، همبستگی و نشاط عمومی را در اعضای خود تقویت می‌کنند و هنجار معامله‌به‌مثل را در جامعه گسترش می‌دهند. دیدگاه دوم، دیدگاه اولسون است که براساس آن، گروه‌ها غالباً با اهداف منفعت‌طلبانه ایجاد می‌شوند و بنابراین به رشد و توسعه آسیب می‌رسانند. (اولسون، ۱۹۶۵) ایجاد انسجام و اعتماد در درون گروه‌ها که معمولاً براساس طبقه، شغل و یا قومیت صورت می‌گیرد، می‌تواند به قیمت کاهش اعتماد بین‌گروهی (سرمایه اجتماعی تعمیم‌یافته) تمام شود و تأثیر منفی بر سرمایه اجتماعی کل جامعه داشته باشد. علاوه‌براین، در برخی از گروه‌های اجتماعی ممکن است مواردی نظیر تقویت نژادگرایی، پارتی‌بازی، ارتباطات

غیر شفاف و ... وجود داشته باشد که ناشی از روابط اخلاقی غیررسمی درون شبکه‌ای است. با در نظر گرفتن این دو دیدگاه متفاوت می‌توان نتیجه گرفت که تأثیر مشارکت اجتماعی بر رشد و توسعه جوامع مبهم است.

الگویی که در اسلام برای مشارکت اجتماعی مشخص شده، می‌تواند اشکالات ذکر شده را برطرف سازد. مطابق اصل تعاون، گسترش فعالیت‌های گروهی در کارهای مفید و مشروع مورد توصیه اسلام می‌باشد. اسلام الگوی خاصی برای مشارکت اجتماعی ارائه می‌دهد که براساس آن، فعالیت‌های داوطلبانه گروهی افراد جامعه فقط در مورد کارهای مفید و مشروع انجام می‌شود. برخلاف این دیدگاه، در دیدگاه غربی، مشارکت اجتماعی باید در امور مختلف گسترش پیدا کند و این امور نباید حتماً مفید، سازنده، با اهداف خیرخواهانه و در چهارچوب قواعد اخلاقی و مذهبی باشد. از اینجا می‌توان نتیجه گرفت که اثرات منفی گروه‌های اجتماعی که به آن اشاره شد، ناشی از دیدگاه غرب به مشارکت اجتماعی است. در الگویی که آیین اسلام برای مشارکت اجتماعی مشخص کرده، این مشارکت باید در اموری صورت گیرد که مفید، با اهداف خیرخواهانه، و در چهارچوب اصول و مقررات اسلامی باشد. از سوی دیگر، دین اسلام تأثیر عمده‌ای در افزایش اعتماد بین گروهی (اعتماد تعمیم‌یافته) دارد و از این طریق هم اثرات منفی گروه‌های اجتماعی را از بین می‌برد. مشارکت اجتماعی در دیدگاه غربی، فعالیت گروهی در قالب گروه‌های مختلفی است که می‌توانند با اهداف و عملکردهای مختلف و حتی متضاد ایجاد شوند و در اثر وجود این گروه‌بندی‌های اجتماعی، ممکن است کیفیت روابط افرادی که متعلق به گروه‌های مختلف هستند (اعتماد تعمیم‌یافته) کاهش یابد. در حالی که مشارکت اجتماعی در اسلام همراه با اتحاد و یک‌پارچگی تمام افراد و گروه‌ها در سایه ایمان و عمل به دستورات اسلامی است و تنها افراد به‌خاطر مشارکت در امور مختلف که همگی مفید و مشروع و با اهداف خیرخواهانه هستند، در گروه‌های مختلف قرار می‌گیرند و در نتیجه وجود این گروه‌ها هیچ‌گونه تأثیر منفی بر روابط افرادی که متعلق به گروه‌های مختلف هستند، ندارد. در مجموع می‌توان گفت که مشارکت اجتماعی با الگوی اسلامی می‌تواند

تأثیر عمده‌ای بر رشد و توسعه جامعه اسلامی داشته باشد، زیرا اولاً اسلام انگیزه‌های قوی برای مشارکت خیرخواهانه در مسلمانان ایجاد می‌کند و این مشارکت تنها در امور مفید و مشروع صورت می‌گیرد و ثانیاً در سایه اصول وحدت و اخوت، عضویت افراد در گروه‌های مختلف اجتماعی موجب تفرقه و کاهش اعتماد تعمیم یافته نمی‌شود.

کاربردهای سرمایه اجتماعی اسلامی در توسعه جامعه اسلامی

همان‌طور که گفته شد سرمایه اجتماعی تأثیر عمده‌ای در توسعه و پیشرفت جوامع دارد. ما برای اینکه کشور خود را در مسیر پیشرفت و توسعه همه‌جانبه هدایت کنیم، نیاز داریم به اینکه با استفاده از الگوهای اسلامی، سرمایه اجتماعی جامعه را افزایش و مشارکت مردم را در امور مختلف گسترش دهیم. برای این کار لازم است برنامه جامعی برای افزایش سرمایه اجتماعی تدوین و اجرا شود و با توجه به ظرفیت‌های بی‌نظیر دین اسلام برای افزایش سرمایه اجتماعی، باید الگوهای اسلامی در این زمینه شناسایی و در تدوین این برنامه جامع به کار گرفته شود. برای افزایش سرمایه اجتماعی با الگوهای اسلامی دو راهکار عمده وجود دارد:

اول) گسترش و تعمیق اعتقادات و فرهنگ اسلامی: توسعه فرهنگ اسلامی، زیربنای توسعه اقتصادی و اجتماعی است. همان‌طور که مفصلاً بحث شد، اگر اکثر افراد جامعه اسلامی، ایمان و بصیرت کافی داشته و به اجرای اصول اسلامی پایبند باشند، سرمایه اجتماعی زیادی در جامعه به وجود می‌آید. در این میان پایبندی رؤسا و مسئولان حکومتی به اجرای اصول اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد.

دوم) گسترش مشارکت اجتماعی مردم در امور مختلف: تجربه دهه‌های گذشته نشان می‌دهد هر جا که مردم به صورت داوطلبانه و خودجوش در امور مشارکت کنند، مشکلات حل می‌شود و رشد و پیشرفت نمایان می‌شود، ولی در غیاب مشارکت مردم، دولت‌ها به تنهایی قادر به حل تمام مسائل و مشکلات نیستند و در این حالت سرعت رشد و پیشرفت جامعه کند می‌باشد. بنابراین دولت‌ها باید زمینه مشارکت اجتماعی مردم را با

الگوهای اسلامی فراهم سازند و این به منزله پیاده کردن اصل تعاون در جامعه است که می‌تواند منشأ بسیاری از تحولات و پیشرفت‌ها در جامعه باشد. مشارکت‌های اجتماعی باید مورد تشویق و حمایت دولت قرار گیرد و بستر مشارکت مردم از سوی دولت و سازمان‌ها و نهادهای دولتی فراهم شود. چه بسا افراد زیادی که تمایل بسیاری به انجام فعالیت‌های داوطلبانه در زمینه‌های مختلف دارند، اما بستر مناسبی برای انجام این فعالیت‌ها پیدا نمی‌کنند. دولت می‌تواند در حوزه‌های فعالیت خود، برخی از وظایف خود را از طریق مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه مردمی انجام دهد. این کار دو اثر مثبت مهم دارد: اول اینکه مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه مردمی در قالب گروه‌ها و سازمان‌های مردمی، و تحت نظارت و هدایت سازمان‌های دولتی می‌تواند به‌طور مستقیم بسیاری از مشکلات و کمبودهای جامعه را برطرف سازد و سرعت توسعه و پیشرفت جامعه را افزایش دهد. دوم اینکه این کار، تمرینی است برای مردم و مسئولان دولتی که می‌تواند موجب گسترش فرهنگ مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه در جامعه شود و سرمایه اجتماعی را در جامعه افزایش دهد. دولت بایستی کارهایی را که بهتر است با مشارکت مردم انجام شود، شناسایی کند و شرایط لازم را برای محقق شدن این مشارکت فراهم سازد. گفتیم که گسترش و تعمیق اعتقادات و فرهنگ اسلامی از راهکارهای مهم برای افزایش سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود. با توجه به مسائل دنیای امروز، دستیابی به این هدف بسیار دشوار می‌باشد. در این راستا استفاده از مشارکت اجتماعی مردم برای گسترش فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی می‌تواند بسیار مثمر ثمر باشد. به‌عنوان نمونه دیگر می‌توان به مسئله آموزش در کشور اشاره نمود. آموزش و تربیت دانش‌آموزان، کاری بسیار گسترده و مشکل است. دانش‌آموزان علاوه بر آموزش‌های درسی نیاز به موارد متعددی از آموزش‌های علمی، فرهنگی و تربیتی دارند. انجام کامل و مطلوب آموزش‌های مورد نیاز دانش‌آموزان با امکانات و اعتبارات دولتی، کاری دشوار و تقریباً غیرممکن می‌باشد. از سوی دیگر، کشور ما دارای تعداد بسیاری دانشجو در مناطق مختلف می‌باشد که به‌خاطر اینکه از طریق آزمون‌های رقابتی وارد دانشگاه می‌شوند، اغلب دارای قدرت

علمی و آموزشی زیادی هستند و همین‌طور افرادی جوان، دارای وقت آزاد، بانگیزه و پرتلاش هستند و تمایل زیادی برای انجام فعالیت‌های داوطلبانه در زمینه‌های آموزشی دارند. با در نظر گرفتن این شرایط، بهترین راه حل برای مسئله آموزش کشور، استفاده از فعالیت‌های داوطلبانه دانشجویان در ارائه خدمات آموزشی به دانش‌آموزان است. اگر دولت با ایجاد شبکه‌ها و گروه‌های داوطلبانه محلی و یا حمایت از آن‌ها، زمینه فعالیت داوطلبانه دانشجویان را فراهم سازد، دانشجویان با انگیزه می‌توانند با اختصاص چند ساعت از وقت خود در هفته، به آموزش دانش‌آموزان هم‌محلی و هم‌شهری خود در زمینه‌های مختلف کمک نمایند و همین‌طور یک الگوسازی علمی و تربیتی، و یک انگیزه قوی تحصیلی برای دانش‌آموزان ایجاد می‌شود و دولت می‌تواند با یک برنامه جامع کشوری، این کار را هدایت و حمایت نماید. شناسایی این‌گونه مسائل توسط دولت که مسئله آموزش و تربیت نسل جوان، یکی از آن‌هاست، و ایجاد شرایط لازم برای مشارکت داوطلبانه مردم، به نوعی توجه به سرمایه اجتماعی در سیاست‌گذاری‌های کلان کشور است و ضمن حل مسائل کشور، باعث تقویت شبکه‌های اجتماعی و افزایش سرمایه اجتماعی می‌شود.

پی‌نوشت

۱. «وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳)
۲. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ» (حجرات: ۱۰)

کتابنامه

۱. افسری، علی، ۱۳۹۰، تأثیر سرمایه اجتماعی بر نوآوری موردی کشورها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی دانشگاه پیام نور، استاد راهنما: دکتر فرهاد خداداد کاشی.
۲. حسینی، سید امیر حسین؛ علمی، زهرا؛ و شارع پور، محمود، ۱۳۸۶، رتبه‌بندی سرمایه اجتماعی در مراکز و استان‌های کشور، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال هفتم، شماره ۲۶.
۳. ربانی خوراسگانی، رسول؛ طاهری، زهرا، تبیین جامعه‌شناختی میزان دینداری و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی در بین ساکنان شهر جدید بهارستان اصفهان، دوفصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، سال پنجم، شماره ۲، صص ۱۲۹-۹۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۷.
۴. طباطبایی، علامه سید محمد حسین، تفسیر المیزان، جلد چهارم، برگرفته از پایگاه اینترنتی اندیشه قم به نشانی: <http://www.andisheqom.com>
۵. فصیحی، امان‌الله، دین و سرمایه اجتماعی، نشریه معرفت، شماره ۱۲۳، اسفند ۱۳۸۶.
۶. کتابی و همکاران، دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی، مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۱۷، ۱۳۸۳.
۷. مکارم شیرازی، آیت‌الله ناصر، تفسیر نمونه، جلد چهارم، برگرفته از پایگاه اینترنتی اندیشه قم به نشانی: <http://www.andisheqom.com>
۸. مهرگان، نادر؛ دلیری، حسن، ۱۳۸۹، سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی، کدام یک برای اقتصاد مطلوب‌ترند؟ معرفت اقتصادی، سال اول، شماره دوم.

9. Kassa, A. (2009), Effects of different dimensions of social Capital on innovative activity: Evidence from Europe at the regional level, University of Tartu, Technovation 29, 218- 233.
10. Olson, M. (1965), The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups, Harvard University Press.
11. Putnam, R.D. (1992), The prosperous community, The American Prospect, Spring 1992, 13, 35-42.
12. Putnam, R.D. (1993), Making Democracy Work: Civic Traditions in

- Modern Italy, Princeton: Princeton University Press.
13. Zak, P.J. and Knack, S. (2001), Trust and Growth, Economic Journal, 295-321.